

Грошова система Волині в добу Давньоруської держави

Олександр Дем'янюк, Ігор Пасюк

Ключове місце в статті відведене дослідженню грошової системи Волинської землі в княжу добу. Аналізу піддано грошове господарство Давньоруської держави, визначено головні напрямки розвитку грошового обігу тієї доби, описано основні види грошових одиниць Давньої Русі.

Ключові слова: Давньоруська держава, Русь, Волинська земля, Волинь, грошовий обіг, златник, срібник.

Від VIII ст. слов'янські землі поступово залучалися до грошового (монетного) обігу країн Східної Європи, основою якого у той час були арабські срібні монети – куфічні диргеми (диргеми, дирхеми). Втім, в останній чверті X ст. значення останніх у Давній Русі значно зменшилося. Причина цього – виснаження родовищ срібла в арабських країнах, що викликало їх знецінення й зменшення надходження на територію Русі.

Альтернативою арабським монетам поступово стають злитки вагового срібла з чіткою нормою номіналу, якої диргеми в X ст. уже не мали. Прогресивність монетної системи тогочасного Києва спричинила до припинення обігу східної монети в 60-х рр. X ст., тоді як у решті країн Східної Європи ця тенденція запізнилася на 30-35 років¹. Не стала винятком Волинська земля, яка було прикордонною в Давній Русі й миттєво реагувала на всі зімни у товарно-грошових відносинах на внутрішньому ринку та ринках країн Заходу.

Виникненню власної грошової одиниці сприяли глибокі економічні, політичні та культурні зміни в Давній Русі, чия державність утверджу-

¹ Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс].

валася разом із зміцненням власної економіки. Позитиву цьому процесу додало прийняття християнства, яке зміцнювало владу князів, сприяло встановленню глибших і міцніших зв'язків зі світом візантійської культури і культури країн Заходу. Перехід давньослов'янського суспільства до нових форм товарного й грошового обігу пов'язаний зі значним розширенням асортименту товарів, збільшенням обсягу купівель, а отже, й засобів обміну-торгу.

Невдовзі після прийняття християнства великий князь Володимир Святославович увів до обігу власну карбовану монету за золотим («златник», «злотник») та срібним («срібник», «срібляник») номіналами. Цим князь утверджував щойно набутий високий політичний статус держави та свій власний.

Та все ж першою давньоруською монетою став златник, емітований, імовірно, у зв'язку з одруженням князя Володимира Святославовича з візантійською принцесою Анною близько 989 р.²

Випуск золотих монет князем Володимиром Святославовичем був кількісно дуже обмеженим (відомо лише 11 примірників) і відповідав візантійським традиціям монетної справи. Взірцем для них стали соліди візантійських імператорів Василя II і Константина VIII. Златники важили приблизно 4-4,4 г, від чого пішла назва руської вагової одиниці золотника (4,266 г). За більшістю золотих номіналів златник дорівнював ногаті³. Проба златника була досить високою (916-958), що дозволяє говорити про візантійський солід як взірець про наслідування і сировину для виготовлення давньоруських золотих монет.

На лицьовому боці златників зображено князя Володимира в парадному одязі й вінці, над лівим плечем його родовий знак (тризуб). На зворотному – зображення Пантократора⁴. Легенда монети була двох видів «Владимир на столе» і «Владимир, а се его злато». Ця давньоруська монета зі слов'янським написом, портретом князя і родовим знаком Рюриковичів відзначалася високим рівнем художнього виконання.

² Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Гесць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.

³ Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс].

⁴ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Гесць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.

Окрім золотих, князь Володимир Святославович карбував срібні монети, які почали з'являтися разом із першими златниками, тобто близько 989 р. Вони, як і золоті монети князя Володимира Великого, емітовалися в незначній кількості (нині відомо лише 340 срібників)⁵. Випуск срібних монет був викликаний (як уже зазначалося вище), з одного боку, тим, що в економіці Давньоруської держави II половини X ст. стала відчутною нестача срібних монет у зв'язку зі скороченням надходження арабських диргемів, з іншого – політичними мотивами: випуск власної грошової одиниці свідчив про утвердження суверенної держави.

Зразком для виготовлення давньоруських срібних монет стали візантійські срібні міліарисії; сировиною для карбування срібників здебільшого використовувалося срібло арабських монет. Спочатку срібники карбувалися із зображенням князя з тризубом над лівим плечем і Христа-Пантократора. Далі останнього на зворотному боці змінив великий, на все поле монети, родовий знак Володимира⁶.

Найбільш поширеною легендою срібників, емітованих близько 989 р. була: «Владимир на столе, а се его серебро», хоча існував інший напис: «Владимир на столе». Попри це, слід зауважити, що срібники, які важили близько 3 г, були виготовлені з низькопробного срібла з великими домішками лігатури, що робило їх радше мідними монетами. Дослідники скарбів срібників вважають, що більшість їх номіналів дорівнювали куні «південноруської» монетної ваги (2,9–3,3 г)⁷.

Повторно срібники були випущені князем Володимиром Святославовичем ще близько 1011 р. на честь його одруження з німецькою (германською) княжною. Основною відмінністю цих монет від попередніх було зображення на реверсі не Ісуса Христа, а тризуба. Карбувалися вони не довше двох років.

Наступним княжим емітентом срібників був син Володимира Святославовича – Ярослав Мудрий⁸. Перебуваючи намісником батька

⁵ Сотникова М. И. Тысячелетие древних монет России. Сводный каталог русских монет X-XI веков / М. И. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л.: Искусство, 1983. – С. 60.

⁶ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 234.

⁷ Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс].

⁸ Спасский И. Е. Русская монетная система / И. Е. Спасский. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – С. 47.

в Новгороді та жадаючи здобути незалежність від Києва, здійснив карбування срібної монети в 1014 р.

Срібники Ярослава Мудрого відрізняються від «*батькових грошей*» тим, що з одного боку замість Христа було зображення святого Георгія (християнського покровителя Ярослава), на іншому – родовий знак Рюриковичів – тризуб із кружальцем на середньому зубці та легенда «*Ярославе сребро*»⁹. Доповнювали зображення два крапкові обідки на обох боках монети, між якими на аверсі були розетки з розташованих хрестоподібних крапок, а на реверсі – букви *АМНН*, що мало означати слова «*амінь*». Цікаво, що, ставши великим князем київським, Ярослав Володимирович більше не повертався до карбування монет.

Здійснював карбування срібної монети названий син князя Володимира Святославовича – князь Святополк Окаянний. Це сталося в 1018 р., коли той після кількарічної боротьби посів київський престол. Свою родову ознаку князь позначив на монетах двозубцем – гербом брата Володимира – Ярополка, якого Святополк Окаянний вважав своїм батьком.

На срібниках князя Святополка розміщено його зображення і напис «*Святополк*». Згодом на цих монетах з'явилося зображення святого Петра – покровителя Святополка (князь отримав це ім'я при хрещенні) та легенда з іменем Петрос.

Ці срібники в монетному виробництві Європи XI ст. склали унікальне явище в плані майстерного виконання штемпеля монети, що свідчить про високий технічний та художній рівень карбування монет у Давній Русі. Щодо техніки виготовлення срібників, то вона мала свої особливості: монети не вирізувалися з пластини, як арабські та візантійські, а були литими. Вага срібників коливалася від 2,4 до 3,4 г. Різною була і проба срібла: високоякісні – 875-800 проби, а низькопробні – 500-300 проби срібла.

Окрему групу склали монети внука Ярослава Мудрого, тмутараканського князя Олега-Михайла. Близько 1078 р. він випускав монету з зображенням свого покровителя архангела Михаїла та написом на другій стороні: «*Господи, помози Михайлу*»¹⁰. Згадуємо про цю монету, бо її було знайдено й на Волині.

⁹ Зубов П. В. Материалы по русской нумизматике / П. В. Зубов – М., 1897. – С. 42.

¹⁰ Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині / І. М. Пасюк. – Луцьк : ПВД «Твердиня». – С. 17.

У цілому, відомо, що златники і срібники карбувалися в дуже малій кількості, а тому про об'єм використання цих монет у грошовому обігу Волині ми, на жаль, не можемо судити, бо не можемо послуговуватися значними археологічними знахідками. Проте очевидно, що вони тут були в обігу, оскільки Волинська земля входила до складу Давньоруської держави. Про присутність в обігу на території краю срібних монет княжої доби свідчить знахідка срібника в 2007 р. поблизу м. Рівне.

Однак основною грошовою одиницею на Волині в добу Давньоруської держави була гривна, яку в середній та північній Європі називали маркою. Назва гривни походить від прикрас із золота чи срібла у вигляді обруча, який носили на шиї (загривку). Доля гривни в монетно-грошовій системі виглядає наступним чином: 1 гривна = 20 ногат = 25 кун = 50 різан = 150 векш (вівериць).

На Волині 5 таких гривен знайдено під час розкопок у с. Городище-2 Луцького району. У склад скарбу, крім п'яти гривен вагою від 171 до 305 г (чотири з них 500 проби, одна – 875-ї), входили три браслети: два – 875-ї проби, один – 925-ї та п'ять намистин 916-ї проби¹¹.

Гривна срібна (вагова) та гривна кун (розрахункова) стали на Русі розрахунковими одиницями. Спочатку їх вага була однаковою. Але внаслідок нестабільної ваги імпортованих монет, а також еволюції самої гривни, як одиниці ваги, гривна срібла почала рівнятися декільком гривнам кун. Гривни мали різну форму і масу: київська гривна важила 160–196 г срібла, чернігівська – близько 196 г¹². У XII ст. гривна срібла (близько 204 г) за цінністю вже порівнювалася 4 гривнам кун (1 гривня кун – 51 г)¹³.

Потім це слово набуло іншого значення – стало відповідати певній кількості (вазі) цінного металу, оскільки ця кількість могла складатися з певного числа монет. Гривна, яка складається з певної кількості монет, називалася гривною кун. За літописними джерелами XI ст. назва «куни» походить від хутра куниці, лисиці та горностає, які від початку монетного обігу відігравали важливу роль у торгівлі і товарному обміні.

¹¹ Волинський краєзнавчий музей. Фонди «Нумізматыка». – № 57226/1–875.

¹² Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко; за ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – С. 338.

¹³ Археологія і нумізматыка Беларусі // Беларуская Энцыклапедыя / Рэдкал.: В.В. Гетау і др. – Минск: БелЭн, 1993. – С. 199.

У зв'язку з тим, що куна, яка до XIII ст. у слов'янській мові означала гроші, витісняючи термін срібло, була однією з основних грошових одиниць – куна – диргем, руський срібник та західноєвропейський денарій, давньоруська грошова система отримала назву – кунної грошової системи.

На території Волинської землі грошові гривні знаходили в Луцьку, на околицях Торчина, с. Соснина Іваничівського р-ну, с. Новоутрузьке Любомльського р-ну, с. Городок Луцького р-ну, Дорогобужі, Торговиці, селах Хотин, Висоцьк, Софіївка, Борщівка¹⁴.

За формою і вагою гривни поділялися на три типи: київського типу (продовгуватої шестикутної форми), новгородського типу (паличкоподібної, продовгуватої форми), чернігівського типу (неправильної овальної чи видовженої ромбічної форми). Усі вони були представлені в скарбах, знайдених на Волині, а, отже, перебували в грошовому обігу на теренах Волинського краю.

Окрім цих трьох типів гривен, в околицях Торчина Луцького р-ну на початку 90-х рр. XX ст. знайдено грошово-речовий скарб, серед речей якого було дев'ять напівкруглих паличкоподібних злитків-гривен, не подібних за своїм зовнішнім виглядом на описані вище. Дослідники припускають, що ці гривні були відлиті на Волині в кінці XI – на початку XII ст.¹⁵ Через їх зовнішню відмінність від гривен київського, новгородського і чернігівського типів є сенс відстоювати думку про існування окремого – волинського типу гривни.

Усі грошові знахідки переконують, що на волинських землях у добу Давньої Русі мав місце активний обіг грошово-вагової одиниці – гривни, що свідчить про значний економічний розвиток Волині, а також про її активну участь у внутрішній та зовнішній торгівлі Русі.

Разом з цим впевнені, що монети Давньоруської держави складають цінне джерело вивчення економіки, торгівлі, товарно-грошових і торгово-економічних відносин Волинського краю.

¹⁴ Савицький В. Знахідки гривен на західній Волині / В. Савицький, В. Свінцицький // Львівські нумізматичні записки. – 2009-2010. – № 6-7. – С. 3.

¹⁵ Там само. – С. 7.

Список джерел і літератури:

1. Археологія і нумізматыка Беларусі // Бєралуская Энцыклопедія / Рэдкал.: В. В. Гетау і др. – Мінск: БелЭн, 1993. – 702 с.
2. Волинський краєзнавчий музей. Фонди «Нумізматыка».
3. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
4. Зубов П. В. Матеріали по русской нумизматике / П. В. Зубов – М., 1897. – 54 с.
5. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисьякевич, Р. М. Матейко; за ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
6. Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині / І. М. Пасюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня». – 140 с.
7. Ремесло, торгівля, грошовий обіг в Київській Русі // Україна: хронологія розвитку: Енциклопедичне видання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/remeslo-torg-vlya-groshoviy-ob-g-v-ki-vsk-y-rus/>
8. Савицький В. Знахідки гривен на західній Волині / В. Савицький, В. Свінцицький // Львівські нумізматычні записки. – 2009-2010. – №6-7. – С. 2-7.
9. Сотникова М. И. Тысячелетие древних монет России. Сводный каталог русских монет X-XI веков / М. И. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л.: Искусство, 1983. – 238 с.
10. Спасский И. Е. Русская монетная система / И. Е. Спасский. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 224 с.
11. Фонд історико-культурного заповідника «Старе місто». Звіт Матвійко, 1960 р.
12. Шуст Р. Нумізматыка : історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. Шуст. – К.: Знання, 2007. – 372 с.
13. Юсупов Б. С. Монеты Российской империи. Альбом-каталог / Б. С. Юсупов. – Казань, 1999. – 595 с.